

**MEMORIA - CEA DE PE URMĂ LUPTĂ.
PROCESUL DE CALOMNIE INTENTAT
SABINEI CANTACUZINO BRĂȚIANU DE CĂTRE
ALEXANDRINA LILI FĂLCOIANU (1937-1944)**

Delia BĂLĂICAN

Résumé: Cette étude présente un cas de dispute de construction de la mémoire historique ayant comme vecteurs des livres de mémoires historiques, expression de la recherche du point de vue éthique de la vérité révélée aux générations futures; elle a comme point de départ l'examen du procès de calomnie intenté à Sabina Cantacuzino Bratianu par Alexandrina Lili Falcoianu. Le débat éclate lors de l'apparition dans l'espace public de l'accusation à l'encontre d'Alexandrina Lili Falcoianu de collaboration avec l'ennemi pendant la Première Guerre Mondiale, suspicion provoquée par le livre de Mémoires de la famille Bratianu. Le procès (1937-1944) déroulé dans un contexte interne et international agonisants tente de faire justice dans une situation concernant deux femmes de l'élite de Roumanie ayant des vues politiques différentes. La parution du livre a eu un impact sur la société du temps, Sabina Cantacuzino Bratianu étant la soeur du Premier Ministre pendant la Grande Guerre, Ion I.C. Bratianu. Alexandrina Lili Falcoianu, faisant partie elle aussi d'une famille importante de l'époque, considérait sa rivale comme appartenant au cercle du pouvoir et voulait imposer dans la société un point de vue différent de celui gouvernemental. De ce point de vue, le procès, par son rapport avec la lutte pour la mémoire, spécifique aux politiciens, peut être considéré un fragment du début du féminisme en Roumanie. Les Documents de la Bibliothèque de l'Académie de Roumanie et des Archives Nationales de Roumanie constituent le support majeur de cette recherche.

Mots-clés: l'Entre-deux-guerres, procès de calomnie, Sabina Cantacuzino Bratianu, Alexandrina Falcoianu, mémoire, féminisme, libéralisme, extrémisme en politique

Exerciții ale memoriei

Diversele forme de evocare și cinstire a trecutului făceau parte din construcția unui mental colectiv de respectarea memoriei înaintașilor în noul cadru național creat după 1 Decembrie 1918. Pentru contemporanii Primului Război Mondial experiența a fost teribilă, fie că au provenit din rândurile elitelor¹ fie din cele ale țăranilor sau orășenilor, amintirea conflictului, cu sacrificiile și greutățile îndurate, le-a rămas vie în minte, ceea ce a condus la o continuare a discursului evocator.

Familia Regală intrase în București pe sub Arcul de Triumf; în perioada interbelică s-au construit în sate și orașe monumente închinare eroilor jertfiți pentru România Mare; Eliza Brătianu comandase o statuie impunătoare de bronz în onoarea soțului său, Ion I.C. Brătianu, prim-ministrul României pe perioada Marelui Război. Statisticile, chiar inexacte, au dat o măsură a dezastrului, iar prin publicarea amintirilor au fost recuperate crâmpie din dramatismul acelor zile, scrierile reușind să surprindă și să nuanțeze o gamă largă a manifestărilor omenești, de la eroism la lașitate, de la patriotism la trădare și de la datorie la nepăsare, de aici și tonul pățimaș sau intransigent în redarea faptelor și lupta ulterioară pentru păstrarea memoriei, dintr-o perspectivă etică.

Transcenderea din realitate în istorie

Când autoarele unor astfel de cărți de memorii sunt surorile prim-ministrului, respectiv Pia Alimăneștianu și Sabina Cantacuzino, evocarea lor nu reprezintă „doar o experiență personală”², ecurile în societate manifestându-se în mod diferit, prin cărți replici, depoziții înregistrate în sălile de tribunal, scrisori de susținere ori luări de poziție în ziare.

*Autoarea aduce mulțumiri doamnei Mirela-Daniela Tîrnă, de la Arhivele Naționale ale României, pentru sprijinul în documentarea subiectului.

¹ Gheorghe I. Brătianu, *Problema noilor elite și a liberalismului în România*, extras din Revista „Libertatea”, București, Tipografia de Artă și Editură Geller, Str. Câmpeanu, nr. 47, , 1933, 15 p.

²<https://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/cum-se-traia-sub-ocupatie>, accesat în data de 28 august 2021, Andrei Pippidi, *Cum se trăia sub ocupație*, în „Dilema veche”, nr. 419, 23-29 februarie 2012.

„Cartea pe care o răsfoiesc acum este jurnalul din anii 1916-1918 al doamnei Pia Alimăneștianu (1872-1962), fiica lui Ion C. Brătianu și sora celor trei șefi succesivi ai Partidului Liberal din secolul trecut. Volumul *Însemnări din timpul ocupației germane* a apărut în 1929 și exemplarul meu poartă o dedicație datată din chiar ultimul an al longevivei autoare. Sfirșitul războiului a stîrnit o întreagă memorialistică feminină, iar aceasta, prin asprimea judecăților negative formulate adesea, a provocat reacții polemice. Cel mai cunoscut exemplu sînt memoriile Sabinei Cantacuzino, sora mai mare a Piei, întîmpinate de protestele Severei Sihleanu și ale Alexandrinei Fălcoianu. Din aceeași literatură fac parte amintirile Lisettei Odobescu și jurnalul Yvonnei Blondel”³.

În raport cu alți autori de scrieri memorialistice referitoare la perioada Marelui Război, Sabina Cantacuzino, sora cea mare a Brătienilor, ocupă o poziție specială:

„este pe deplin convinsă de justetea ideilor și demersurilor fraților săi (confirmate, la urma urmei, de istorie); pe de altă parte, caracterul integru, principiile ei morale inflexibile sunt o garanție de judecată dreaptă a oamenilor și faptelor, despre care povestește cu aceeași vervă, inteligență și fin spirit de observație ca în primul volum”⁴.

Miza scrierii unei cărți este importantă, personajelor fiindu-le asigurată trecerea în istorie. Totodată cartea a constituit un instrument obișnuit într-o carieră politică. Biografia unui mare personaj din trecut poate reprezenta un suport pentru meditația la distanță, asupra timpului prezent, după înregistrarea politicianilor în lumea cărților și a autorilor⁵.

Etică și memorie

După ce la data de 6 mai 1937, a apărut la Editura „Universul” al doilea volum al cărții *Din viața familiei I. C. Brătianu*, scrisă de către Sabina

³*Ibidem*.

⁴Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919...*, Ediția a III-a, revăzută Introducere, note, indice și ediție îngrijită de dr. Elisabeta Simion, București, Editura Humanitas, 2013, coperta IV.

⁵Nicolas Schapira, « Expérience politique, livre et trajectoire sociale au XVIe siècle: Etienne du Tronchet et ses Lettres missives et familières », Les Dossiers du Grihl [En ligne], 2017-01 | 2017, mis en ligne le 01 mars 2017, consulté le 31 août 2021. URL : <http://journals.openedition.org/dossiersgrihl/6628>; DOI : <https://doi.org/10.4000/dossiersgrihl.6628>.

Cantacuzino și dedicată eroului necunoscut⁶, Alexandrina Lili Fălcoianu, la scurt timp, pe 6 iulie 1937, a depus o plângere la Parchetul Tribunalului Ilfov, pretinzând că a fost calomniată prin informațiile apărute în carte: „Printre persoanele denunțate oprobriului public autoarea mă numără și pe mine, făcându-mi un portret degradator”.

Sunt referințe în carte despre obediența Alexandrinei Lili Fălcoianu, din perioada când Bucureștiul s-a aflat sub ocupație, în timpul Marelui Război, despre faptul că a lucrat cu germanii „cu toată ardoarea”, că i-a insultat pe Rege și pe Regină, aflați în refugiu la Iași. I se mai imputa manifestarea unei atitudini dure față de răniții din spital sau predarea unor prizonieri nemților⁷. Și după toate acestea fusese medaliată de către Regină⁸.

Pentru studierea subiectului s-au cercetat diverse tipuri de documente inedite, de la Biblioteca Academiei Române și Arhivele Naționale ale României, precum: documente din dosare judiciare, colecții epistolare, la care s-au adăugat articole din presa vremii.

Alexandrina Lili Fălcoianu s-a considerat nedreptățită față de plasarea sa în respectiva carte ca personaj din tabăra pactizanților cu dușmanii în timpul ocupației Bucureștiului, din Primul Război Mondial. Pe lângă darea în judecată a Sabinei Cantacuzino, a trecut la scrierea propriilor memorii referitoare la evenimente: *Din zile grele. Un examen de conștiință și un răspuns*⁹. Alexandrina Lili Fălcoianu ținea cu înverșunare să intre demnă de istorie, însă își motiva acțiunile într-un mod vulgar: „Niciodată nu mi-ar fi trecut prin minte să scriu, dar am fost împinsă la aceasta, neputând lăsa să planeze asupra memoriei mele niște acuzațiuni izvorâte din creierul veninos al unei ființe rea până la demență”¹⁰. De altfel, ironiile la adresa justiției, exagerările, limbajul neelevat folosit la adresa Sabinei Cantacuzino vor constitui o constantă a discursului Alexandrinei Lili Fălcoianu, ceea ce ar fi putut isca, la rândul său,

⁶ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919*, ilustrații Ștef. Constantinescu, vol. II, București, Editura Universul, 1937, 446 p.

⁷ ANR, Fond Fălcoianu, dosar 36/1937-1941, Manuscrisul lucrării „Un proces de calomnie în anii 1937-1944” întocmit de Lili Fălcoianu; Anexă actele de judecată în baza cărora a fost întocmită lucrarea, f. 28-29.

⁸ *Ibidem*, f. 17.

⁹ Alexandrina Lili Fălcoianu, *Din zile grele. Un examen de conștiință și un răspuns*, București, Tipografia și Legătoria Ion N. Copuzeanu, 1937, 127 p.

¹⁰ ANR, *op.cit.*, f. 3.

un alt proces de calomnie. De asemenea, se recunoaște în expunerea sa setul de noțiuni din arsenalul propagandei naționalist-extremiste și xenofobe: „bun roman”, „jidov” etc., aflându-se printre admiratoarele fervente ale doctrinei de extremă dreapta¹¹. Revenind la dispute, pare neverosimil să i se impute de către cineva în mod serios Sabinei Cantacuzino lipsa de demnitate și patriotism, dar conflictul odată început s-a acutizat:

„Această femeie, lipsită de cel mai mic sentiment de demnitate și patriotism, îndrăznește să scrie că femeile române au primit la 1916 pe nemți cu flori și a scris aceasta cu singurul scop, acela de a compromite pe soțiile conservatorilor. N-am dreptul să cer Justiției ca să-mi apere onoarea? Nu este un proces de moralitate? A spune că femeile române au primit pe dușmani cu flori este o insultă adusă femeilor române în general, fiind știut că jidoafcele sunt acelea care au oferit lui Mackensen flori. Și această dementă veninoasă are pretenția de a fi scris toate aceste infamii, ca să lumineze sufletul tineretului român: rușine și scârbă ei”¹².

Alexandrina Lili Fălcoianu a atras-o de partea sa și pe Severa Sihleanu, care la rândul său, a trecut la redactarea memoriilor – *Note și desmințiri asupra Amintirilor d-nei Sabina Cantacuzino*. Severa Sihleanu recunoaște ineditul situației: „mă fac autoare fără să vreau”¹³. Reușește să abordeze un ton obiectiv, în general; a publicat pe lângă considerații personale și o serie de acte și documente ce reflectau activitatea caritabilă din vremea ocupației. Reproșurile majore făcute Sabinei Cantacuzino s-au referit la inexactitățile în documentarea faptelor¹⁴. Severa Sihleanu a urmat-o însă în logica argumentației pe Alexandrina Lili Fălcoianu:

„Sunt atacată: mă apăr, sunt în legitimă apărare. Mă apăr arătând valoarea documentării din voluminoasele cărți ale dnei Sabina Cantacuzino spre a dovedi cum se tinde a se falsifica istoria. (...) Arăt însă tuturor și mai cu seamă celui tineret de care se

¹¹ Alexandrina Lili Fălcoianu, *op.cit.*, p. 89-93.

¹² ANR, *op.cit.*, f. 24.

¹³ Severa Sihleanu, *Note și desmințiri asupra Amintirilor d-nei Sabina Cantacuzino*, București, Tiparul „Cartea Românească”, 1938, 90 p.

¹⁴ *Ibidem*, cap. „Documentarea istorică este inexactă”, p. 12-21.

preocupă, că adevărul este unul și hainele de preț sau sdrențele cu cari încearcă unii să-l acopere, cad la cea dintâi suflare a vântului”¹⁵.

În ajutorul acestor doamne lezate prin informațiile apărute în cartea Sabinei Cantacuzino au trimis desmințiri și scrisori de încurajare următorii: Elena Perticari Davila, dr. Carol Davila, M.S. Kogălniceanu, principesa Korybut Woronyecka, fosta doamnă Take Ionescu, I.P.S. Aprhiepiscolul Netzhammer¹⁶.

De altfel, Sabina Cantacuzino, probabil la rugămintea surorii sale, Pia Alimănșteanu, a retractat suspiciunile ce planau în carte asupra Severei Sihleanu, precizând că nu a vrut să o acuze de pactizarea cu germanii¹⁷, revenire care nu s-a repetat în privința Alexandrinei Lili Fălcoianu.

În privința poziției Sabinei Cantacuzino, intransigența sa în catalogarea faptelor provenea din indignare și îngrijorare, relatările din carte vizau în mod special „aspectul național” în timpul ocupației germane 1916-1918¹⁸, iar familia Brătianu, prin reprezentanții săi, aflați în cele mai înalte funcții politice, fusese direct responsabilă față de situația țării.

Reprezentând viziuni și stiluri diferite, marele beneficiu al acestui diferend l-a constituit scrierea altor amintiri, îmbogățind tabloul epocii, fiind astfel posibilă punerea în oglindă a mai multor mărturii referitoare la perceperea Primului Război Mondial în perioada interbelică și analiza nuanțată a societății românești, uzând de avantajul detașării temporale.

Personajele

Ambele doamne susțineau o intensă activitate caritabilă ori culturală în societatea interbelică. Alexandrina Lili Fălcoianu (1867-1951)¹⁹, feministă

¹⁵ *Ibidem*, p. 5-6.

¹⁶ *Ibidem*, f. 49-67.

¹⁷ *Ibidem*, p. 49.

¹⁸ BAR, A 1226, Procesul Sabina Cantacuzino – Alexandrina Fălcoianu, f. 129.

¹⁹ Dana-Roxana Nicula, *Familia Fălcoianu. Destine, fapte, întâmplări din perioada Marelui Război*, în „Țara Bârsei Revistă de cultură 2018 Brașov”, Serie nouă, nr.17, 2018, p. 157-165, http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2018/12/carte-TB_decembrie_2018_387-pag_web.pdf; Monica Negru, *Alexandrina Fălcoianu, asistentă voluntară, donatoare și feministă creativă*, în „Orizonturi culturale italo-române. Orizzonti culturali italo-romeni. Revistă interculturală bilingvă”, nr. 7-8, iulie-august 2021, anul XI, ediție on-line, http://www.orizonturiculturale.ro/ro_studii_Monica-Negru-8.html.

activă a epocii sale, a considerat-o privilegiată pe Sabina Cantacuzino, prin apartenența la clasa politică decizională. Acțiunea memorialistică exersată de doamnele din înalta societate românească, prin faptele relatate, aflate la răspântia istoriei, prin redarea de perspective diferite, invită la cunoaștere și reflecție totodată.

Alexandrina Fălcoianu, și ea reprezentantă a unei vechi familii boierești, apropiată a familiei Brătianu în tinerețe, la maturitate, deși păstrase respectul bătrânului Brătianu, s-a plasat pe poziții contestate la adresa Brătienilor, considerând că liberalii au întreținut „politicianismul”: „o țară în care se poate calomnia fără răspundere și fără sancțiuni ajunge la decăderea morală”²⁰. Mai târziu, a ajuns chiar să admire atitudinea liderilor Gărzii de Fier²¹.

Activitatea caritabilă a Alexandrinei Fălcoianu este redată în cuprinsul cărții sale: în anul 1916 a organizat în Gara Titu, încă din ziua mobilizării, o cantină pentru aprovizionarea soldaților. Mai târziu a luat inițiativa înființării „Casei Femeii” și a Societății pentru ridicarea satelor prin preoți și învățători – Ghiocelul”. Din 1921 până în 1936 a fost directoarea Institutului Surorilor de caritate²². Ziarul „Dacia”, ediția din 13 septembrie 1920, face o descriere a expoziției din capitală, unde găseau și obiecte ce proveneau de la „Liga Ghiocelul”, înființată de Alexandrina Fălcoianu cu scopul susținerii lucrului manual în școlile primare. Se relatează că vizitatorii străini erau uimiți de măiestria copiilor din școlile primare din Muscel²³.

Dincolo de exagerări sau informații insuficiente, de nuanțe ale clasificării faptelor, atitudinilor și mentalităților, un lucru este cert: încă din vremea războiului Alexandrina Lili Fălcoianu începuse să se plaseze pe poziții antagonice față de familia prim-ministrului Ion I.C. Brătianu și a politicienilor liberali.

²⁰ ANR, *op.cit.*, f. 2.

²¹ Alexandrina Lili Fălcoianu, *Din zile grele. Un examen de conștiință și un răspuns*, București, Tipografia și Legătoria Ion N. Copuzeanu, 1937, p. 90.

²² *Ibidem*, f. 64.

²³ *Ibidem*, f. 65.

Sabina Brătianu se născuse la moșia de la Florica, din Argeș, la 4 iunie 1863²⁴. Nepoții familiei și-o aminteau cu respect, dar și multă simpatie, numind-o Tanti Bi:

„Era un personaj extraordinar. Avea o prestanță de regină. Deși mică, părea și devenea chiar, în chip misterios, mare. Era frumoasă ca doamnă bătrână, bătrână, o frumusețe imperială și doar aparent distantă, aristocratică. (...) Povestea minunat episoade din copilăria lor [a fraților Brătianu] (...) Era foarte cultă. Iubea și cunoștea muzica în profunzime. În casa ei se dădeau concerte de cameră și cânta sonate George Enescu. (...) Mai ales avea un mare simț al dreptății și egalității. Ea a organizat și întreținut căminul de copii cu primul sistem Montessori aplicat în țară. La fel, tot ea a înființat și și-a dat timpul și energia ei totală pentru un cămin de bătrâni, model. Trăia singură de tot în casa ei atât de frumoasă, înconjurată de mobilă, tablouri și bibelouri minunate. (...) Avea o vitalitate și o agilitate absolut extraordinare până s-a îmbolnavit. (...) Nimeni din familie nu a știut că e bolnavă, nimeni... Tanti Bi detesta slăbiciunea, lăcrămarea, văicarea, mila. Era o stoică²⁵.”

În timpul Primului Război Mondial, a fost internată la Mănăstirea Pasărea, pe perioada 16/29 martie – 20 noiembrie/3 decembrie 1917, din ordinul feldmareșalului german Mackensen, care conștientiza influența pe care ar fi putut-o avea asupra bucureștenilor sora prim-ministrului. Acolo a reușit să ajute copiii din satele vecine, români și „țigani” deopotrivă, cu mâncare, medicamente și să îi învețe limba franceză ori tradițiile românești cu ocazia sărbătorilor, ca o minima formă de rezistență națională în fața ocupantului²⁶.

²⁴ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu (1821–1891): ediția a III-a revăzută. Introcucere, note, indice și ediție îngrijită de Elisabeta Simion*, București, Editura Humanitas, 2014, p. 6.

²⁵ *Ibidem*, coperta II, apud, Pia Pillat, *Sufletul nu cunoaște distanțele*.

²⁶ Delia Bălăican, „Corespondența Sabine Cantacuzino cu soțul său, doctorul Constantin Cantacuzino, din perioada arestului la Mănăstirea Pasărea (16/29 martie – 20 noiembrie/3 decembrie 1917)”, în vol. *Războiul de fiecare zi: Viața cotidiană în tranșee și în spatele frontului în Primul Război Mondial (1914-1919)*, coordonatori Bogdan Popa, Radu Tudorancea, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2018, p. 244-260.

În perioada interbelică a fost membră ori a condus diverse organizații culturale sau caritabile. A activat în Asociație pentru izolarea tuberculozei²⁷. Se număra printre membrii importanți ai Asociației Muzicale Române²⁸.

În calitate de președintă, s-a implicat cu fervoare în susținerea și organizarea Fundației I.I. Dalles, Universitatea Liberă, care prin conferințe și concerte a promovat istoria și valorile culturale românești și universale²⁹.

A contribuit la înființarea Muzeului de Artă „Toma Stelian”.

Și-a lasat prin testament locuința din București ca sediu al unui „cămin pentru doctoranzi”, conceput ca o fundație academică³⁰.

Raportarea femeilor la politică

În cazul de față, deși faptele se desfășoară într-un cadru politic, obiectivul intrării în istorie cu demnitate este mai delicat și mai complicat decât concurența politică în sensul strict, femeile neavând posibilitatea legală a practicării politicii. Lupta urmărește, pe de o parte, reflectarea adevărului istoric, din perspectiva valorilor morale, pe de altă parte, impunerea în societate a unui punct de vedere diferit de viziunea foștilor guvernanți, reparația imaginii personale și receptarea de către generațiile viitoare, conturarea memoriei, în fapt.

Campania vehementă pornită împotriva Sabinei Cantacuzino amintește de procesul „răspunderilor” din 1919, de denigrare a guvernului Brătianu pentru conducerea țării în timpul război, ca un capitolul feminin consumat târziu³¹.

Afirmarea femeilor în societate prin intermediul societăților caritabile se întetise în perioada Marelui Război, continuându-se și în perioada interbelică. Fenomenul era cu precădere urban, întreținut de reprezentantele elitei. Unele dintre aceste conducătoare ale societăților de binefacere erau feministe fervente. Într-o anumită măsură, organizațiile caritabile s-au constituit într-o pepinieră a pregătirii femeilor pentru influențarea deciziilor politice. Cum pentru etapa de participare la viața politică nu aveau educația necesară, unele dintre aceste

²⁷ BAR, *op. cit.*, p. 507, 543, documente datate 1935, 1941.

²⁸ *Ibidem*, p. 456, 461 documente datat 1935, 1940.

²⁹ *Ibidem*, p. 527, 520, 466, 476, documente datate 1926, 1937, 1940, 1942

³⁰ Sabina Cantacuzino, *op.cit.*, coperta II.

³¹ MAE, Problema 71/1914 E2, vol. 173, Ocupația inamică. Darea în judecată a cabinetului Brătianu.

feministe s-au plasat pe poziții controversate, de la exprimarea simpatiei pentru formațiunile politice de stânga și până la susținerea extremei drepte. Revenind la personajele studiate în acest caz, poziționarea lor politică era total diferită.

Sabina Cantacuzino crescuse în casa în care se croise mare parte din traseul politic al României moderne, dominată de figura tatălui, liberalul Ion C. Brătianu, a cărui carieră fusese urmată cu succes de cei trei fii. La rândul său, Sabina Cantacuzino a dovedit viziune politică, după cum reiese din comentariile sale păstrate în documente. Omniprezența temelor politice de discuție din cadrul familiei, dincolo de dezamăgirile tatălui referitoare la viața politică autohtonă, de experiențele personale sau ale surorilor, o făcuse pe Sabina Brătianu să afirme cu autoironie, într-una din scrisorile cu frații: „Iar politică! Trebuie negreșit interzisă femeilor!”³².

Alexandrina Lili Fălcoianu s-a considerat o „naționalistă înfocată”³³, a fost simpatizantă a formațiunilor politice de extrema dreaptă. Dovezi ale fascinației pe care fascismul le-a produs asupra sa le reprezintă cărțile scrise și corespondența. Cartea sa, *Din zile grele. Un examen de conștiință și un răspuns*, ne dezvăluie implicarea sa în eliberarea din închisoare a studenților legionari, în iarna 1923-1924. Aceasta a intervenit pe lângă Prim-Procuror și Rege. Le-a dus alimente la închisoarea Văcărești. Pe 9 ianuarie 1924, a primit o scrisoare de mulțumire, semnată de Corneliu Zelea Codreanu, Th Popescu, R. Mironovici, Ion I. Moța, C. Georgescu, Nic. Gârneață³⁴. Se adăugă acestei corespondențe o scrisoare către Corneliu Zelea Codreanu, prin care îl felicita pentru succesul în alegerile din decembrie 1937, văzând în el un model demn pentru tânăra generație:

„România să fie a Românilor. Dar Românii să fie harnici, cinstiți și uniți, astfel vor învinge și vor fi demni de cei cari și-au dat sângele pentru întregirea Țării. Sănătate, muncă, cinste! Așa să ne ajute Dumnezeu. Să trăiești, Căpitane”³⁵.

³²Așezământul Cultural Ion I.C. Brătianu, XXIX, *Din corespondența familiei Brătianu. 1890-1891, vol. V*, București, Imprimeriile Independența, 1935, p. 21, Sabina dr. Cantacuzino către fratele său Dinu, la Paris; București 12/24 ianuarie 1890.

³³ Alexandrina Lili Fălcoianu, *op.cit.*, 1937, p. 90.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ ANR, Fond Fălcoianu, dosar 40 / 1937, Scrisoare adresată lui Corneliu Zelea Codreanu, f. 1.

Convingerile au fost întărite de experiența vizitei în Italia expusă în: *Ce am văzut în Italia fascistă, noiembrie 1937*, după ce nu mai fusese acolo din anul 1914³⁶. Alexandrina Lili Fălcoianu admira ordinea, cinstea, egalitatea socială și cadrul favorabil muncii, asigurate de regimurile fasciste³⁷, ignorând că se bazau pe intimidare, violență și asasinat politice. O altă observație de ordin social-politic care îi suscită interesul, se referă la faptul că Ducele se împotriviise intrării femeilor în politică, dar cărora le dădea atâta de lucru încât „n-ar avea timp, n-au nici dorința de a face politică”³⁸.

Demersul analitic ce urmează vizează reconsiderarea din perspectiva etică și politică a acțiunilor invocate. Subliniază totodată specificitatea contextului social-politic din perioada interbelică, în care femeile nu aveau oficial drepturi politice, însă majoritatea reprezentanților elitei dovedeau competențe politice și întreprindeau o serie de acțiuni cu incidență politică, când se înregistra o etapă tranzitorie importantă în devenirea societății, pe calea democratizării și obținerii de drepturi civile egale pentru bărbați și femei, sub forma impunerii opiniei femeilor în spațiul public.

Memoria ca un câmp de luptă

Făcând o analiză generală referitoare la tema, sugestiv formulată „Memoria ca un câmp de luptă”, Jacques Beauchemin sublinia noua extensie a relației istoriei cu memoria în luptele sociale. Conflictul din jurul interpretării trecutului sau chiar încercările de reconfigurare a memoriei colective păreau să se refere la o luptă identitară în care diferitele grupuri care se confruntau își negociau locul lor în marea narațiune colectivă³⁹. Datoria memorială devenea un nou spațiu al luptelor sociale.

Ceea ce are inedit, în societățile contemporane, raportarea la istorie și la memorie, conferind luptelor pentru controlul istoricității o nouă prelungire, se datorează transformărilor politicului, așa cum rezultă din această vastă acțiune

³⁶Alexandrina Lili Fălcoianu, *Ce am văzut în Italia fascistă, noiembrie 1937*, București, Tipografia Centrală, „Cartea Românească”, 24 p.

³⁷*Ibidem*, p. 15.

³⁸*Ibidem*, p. 19.

³⁹Jacques Beauchemin, *La mémoire comme champ de bataille*, „Argument”, vol. 5, no 2, printemps 2003, p. 144-154.

de investire a istoricității de către numeroase grupuri cu un fundament identitar căutând să plaseze aici interesele lor particulare și concepția lor despre viață. Unele regrupări de actori pot pretinde să fie considerate în perspectiva istoricității arătând importanța pe care au avut-o în istorie. Alți actori, pentru a prinde din mers trenul istoricității, pot cere reparații arătând că ar putea fi victimele uitării. Miza luptei vizează deci stabilirea bilanțului pierderilor și pagubelor memoriale. Pentru un anume grup, un bilanț defavorabil va conduce la o cerere de recunoaștere memorială. S-a observat o creștere a cererii de plasare la nivel memorial din partea mișcărilor feministe, una dintre revendicările cele mai importante constând în stabilirea locului femeii în istoria lumii⁴⁰.

Problema vizibilității este concepută în cadrul unui ideal de autenticitate istorică, aflat în legătură cu partea etică a faptelor, concepția despre memorie rezultând dintr-o reflecție morală⁴¹. Filosoful spaniol Manuel Cruz considera că memoria se constituie într-un set de practici care vizează construirea identității fiecărei persoane, a fiecărei societăți sau micro-societăți. Scrierea memoriei are deci un dublu scop: acela al unei esențe care trebuie înțeleasă, precum și cea a unei identități care trebuie construită. Astfel, se poate defini o legătură strânsă între identitate și memorie. Pentru că atât persoana, cât și societatea fac parte din conștientizarea unei identități în evoluție – diacronice –, în același timp în care acestea sunt dezvăluite prin noțiunea de apartenență. Acesta este motivul pentru care procesul de constituire a identității este multiplu. Trece prin privirea celuilalt și prin diverse practici de recunoaștere, care iau în considerare relativismul istoric și existența diferitelor forme de identitate. În acest proces de căutare a identității, Manuel Cruz crede că „a înțelege prezentul înseamnă a înfrunta trecutul și a te angaja într-un viitor”. La scara unei societăți, nu ar exista inteligibilitate a trecutului fără o percepție clară a propriului proiect de viitor, trecutul și viitorul fiind două fețe inseparabile ale aceleiași monede⁴².

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Christine Di Benedetto, *Roman historique et Histoire dans le roman*, „Cahiers de Narratologie” [En ligne], 15 | 2008, mis en ligne le 14 décembre 2008, consulté le 03 novembre 2021. URL: <http://journals.openedition.org/narratologie/767>; DOI: <https://doi.org/10.4000/narratologie.767>

⁴² Manuel Cruz, *Las malas pasadas del pasado - Identidad, responsabilidad, historia*, Barcelona, Editura Anagrama, 2005, «XXXIII Premio Anagrama de Ensayo», 224 p.

În *Memorie, istorie, uitare*, Paul Ricoeur⁴³ nu se referă doar la memoria sau uitarea specifică indivizilor sau grupurilor mici, ci la ordinea politică în sensul fundamental al termenului. Acesta definește cu mare precizie etapele majore în dezvoltarea reflecției filosofice asupra memoriei și modul în care este investită cu un rol central în dezvoltarea modernă a identității personale, apoi a identităților colective⁴⁴.

Procesul Alexandrina Lili Fălcoianu contra Sabina Cantacuzino, fostă Brătianu

Revenind la cazul studiat, conflictul s-a dovedit a fi mai mult decât o polemică literară. Ripostei livrești i s-a alăturat acțiunea în justiție, prin intermediul căreia reclamanta își dorea accesarea demnă în istorie. Însă confuzia Alexandrinei Lili Fălcoianu în privința valorilor admirate o vor plasa la scară istorică în umbra rivalei sale Sabina Brătianu Cantacuzino.

Reconcilierea vehiculată de cunoscuți, propusă chiar în sălile tribunalului, nu s-a produs niciodată:

„«Amica noastră, Lili» o numește la un moment dat Doamna Cantacuzino.

Spectacolul când cele două vajnice femei vor ieși din sala tribunalului împăcate, va fi, desigur, mai înălțător decât polemica iscată pentru desfătarea galeriei”⁴⁵.

Procesul a fost de durată; a început în anul 1937, iar ultimele documente din dosarul procesului sunt datate 1944⁴⁶. Pentru Sabina Cantacuzino s-a dovedit a fi cea din urmă luptă, întrucât pe 23 august 1944,

⁴³ Paul Ricoeur, *Memorie, istorie, uitare*, Timișoara, Editura Amarcord, 2001, 643 p.

⁴⁴ Barash Jeffrey Andrew, *Qu'est-ce que la mémoire collective? Réflexions sur l'interprétation de la mémoire chez Paul Ricoeur*, „Revue de métaphysique et de morale”, 2006/2 (n° 50), p. 185-195. DOI: 10.3917/rmm.062.0185. URL: <https://www.cairn.info/revue-de-metaphysique-et-de-morale-2006-2-page-185.htm>

⁴⁵ ANR, *op.cit.*, f. 63.

⁴⁶ BAR, *op.cit.*, f. 313.

avea să moară de cancer esofagian⁴⁷, în casa din Str. C.A. Rosetti, nr. 37, din București. Dar posteritatea i-a recunoscut rolul de „istoricul familiei”⁴⁸.

Avocații apărării s-au folosit în proces inclusiv de pârgăhii procedurale pentru salvarea fondului problemei; faptele sunt decorticate din diverse unghiuri, însă târziu, prin 1943, se spune lucrurilor pe nume⁴⁹, după o altă încercare în 1939⁵⁰.

Întrebările propuse societății, pornite de la retorica memoriilor Sabinei Cantacuzino, păreau fără răspuns în contextul politic agonizant al României anilor '40.

„Să tindem din copilărie la România Mare, înfăptuită prin sacrificiile a trei generații și ale familiei mele, în special, și să vedem acum destrămarea acestei unități, ce durere, ce rușine și ce umilire, mai ales în chipul cum fost începută, fără o protestare măcar, dacă nu o rezistență!”⁵¹

În răstimpul procesului s-au produs renunțarea la regimul constituțional și instaurarea dictaturii lui Carol al II-lea (10 februarie 1938⁵² – 6 septembrie 1940⁵³), intrarea în cel de-al Doilea Război Mondial, de partea Puterilor Axei, cu înregistrarea dureroaselor pierderi teritoriale din anul 1940⁵⁴; țara a fost lovită de cutremur la 10 noiembrie 1940⁵⁵; iar rebeliunea legionară din ianuarie

⁴⁷ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919...*, Ediția a III-a, revăzută Introducere, note, indice și ediție îngrijită de dr. Elisabeta Simion, București, Editura Humanitas, 2013, p. 2.

⁴⁸ <https://www.lapunkt.ro/2021/08/monica-pillat-si-marius-chelaru-interviu/>, accesat în data de 10 decembrie 2021.

⁴⁹ BAR, *op.cit.*, f. 256-268.

⁵⁰ ANR, *op.cit.*, f. 11.

⁵¹ Sabina Cantacuzino, *op.cit.*, p. 317.

⁵² Narcis Dorin Ion, *Carol al II-lea al României. Un Rege controversat. Album monografic editat de Muzeul Național Peleş*, vol. 3, Onești, Editura Magic Print, 2020, p. 7.

⁵³ *Ibidem*, vol. 4, p. 234.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. 4, cap. „Regele detronat”, p. 7-265.

⁵⁵ „Universul”, Anul 57, Nr. 312, marți 12 noiembrie 1940, p. 1.

1941⁵⁶ a făcut alte victime, pe fondul escaladării antisemitismului din societatea românească.

În 28 octombrie 1940, dovedind viziune politică, dar și un curaj extraordinar, Sabina Cantacuzino îl înfrunța pe generalul Ion Antonescu: „Legionarii au înlocuit pe Regele Carol II și d-ta ești șeful lor. Șeful unui partid de asasini. Ei au deschis în România era asasinatelor, necunoscută la noi”⁵⁷.

Pentru cursul procesului, momentele-cheie le-au constituit depunerea la dosar a unor scrisori ale familiei Brătianu din timpul războiului, precum și depozițiile martorilor. S-a remarcat mărturia lui Dinu Brătianu, aflat la 1918 în refugiu la Iași, împreună cu tot guvernul și Casa Regală, care a fost surprins să o întâlnească pe Alexandrina Lili Fălcoianu și să constate atitudinea sa irascibilă. Această scenă marchează distanțarea între familii, ce s-a dovedit iremediabilă ulterior⁵⁸.

În timpul procesului Alexandrina Lili Fălcoianu nu a conținut să denigreze familia Brătianu, în încercarea sa disperată de a riposta informațiilor ajunse în spațiul public, în ceea ce o privea:

„În acest volum autoarea pare să aibă un singur scop, acela de a ponegri și înnegri pe toți bunii români sperând ca astfel familia Brătianu se va înălța singură demnă de admirația și recunoștința neamului. A calomniat dar pe toți oamenii mai însemnați ai țării și ai căror urmași au urmat”⁵⁹.

Și-a argumentat reacțiile și acțiunile prin faptul că s-a izbit de corupția reprezentanților statului, în loc să i se fi făcut dreptate: „Printre persoanele care au fost calomniate mai cu furie, sunt, desigur, și eu, și negăsind în magistratura

⁵⁶ 75 de ani de la pogromul din București (21-23 ianuarie 1943), broșură editată sub egida Federației Comunităților Evreiești din România, Comunitatea Evreilor din București, Centrul pentru Studiul Evreilor din România, 16 p, <https://www.csier.ro/documente/brosura/pogrom.pdf>, accesată în data de 5 decembrie 2021.

⁵⁷ Sabina Cantacuzino, *op.cit.*, p. 330.

⁵⁸ BAR, *op.cit.*, f. 176-178.

⁵⁹ ANR, *op.cit.*, f. 5.

noastră, căreia m-am adresat, sancțiunile la care aveam drept, am fost nevoită să-mi apăr onoarea singură”⁶⁰.

Severa Sihleanu, fiindu-i prietenă, a ajutat-o inclusiv financiar pe Alexandrina Lili Fălcoianu, în susținerea procesului, considerându-l ca fiind și al său, după cum se consemnează într-un proces-verbal din 7 iunie 1943, asta în condițiile în care publicarea volumului *Din zile grele* al Alexandrinei Fălcoianu costase 80.000 de lei, iar cel al Severei Sihleanu 40.000 de lei⁶¹.

Procesul începuse pe 2 iulie 1937, când Alexandrina Lili Fălcoianu a depus o plângere la Parchetul Tribunalului Ilfov, pretinzând că a fost calomniată prin informațiile apărute în cel de-al II-lea volum al cărții *Din viața familiei I. C. Brătianu*, scrisă de către Sabina Cantacuzino. În data de 22 august 1939, Cabinetul 5 Instrucție de pe lângă Tribunalul Ilfov a clasat dosarul, sub motivul că fapta săvârșită de Sabina Cantacuzino, ce avea poziția de inculpată, fusese prescristă, iar în conformitate cu Codul Penal, Art. 166, se cerea ca și Tribunalul să constate prescrierea faptei, deoarece în intervalul 2 iulie 1937 – 22 august 1939, când dosarul a fost plasat la Parchet, reclamanta nu a mai depus nicio cerere, în decurs de mai mult de un an⁶².

La data de 9 octombrie 1939, reclamanta a formulat o altă plângere, adresată direct Tribunalului Ilfov, de deschidere a acțiunii publice pentru condamnare, în baza unor articole combinate din Codul Civil și Codul Penal, menținându-se învinuirile la adresa Sabinei Cantacuzino, solicitând din constituirea în parte civilă și suma de un milion de lei⁶³.

Obiecția reclamantei „a rămas în nelucrare” până la 12 mai 1938, pretinzând astfel că s-a perpetuat prejudiciul moral prin care era descrisă „într-o lumină penibilă, de natură să-i știrbească în mod grav prestigiul său în societate”⁶⁴. Drept urmare, Alexandrina Lili Fălcoianu a înaintat o plângere direct Ministerului de Justiție, prin care acuza refuzul Parchetului Ilfov de a face cercetările de rigoare. La 3 mai 1939, Parchetul Ilfov trimisese afacerea spre cercetare Cabinetului 5 de Instrucție, care după ce a luat o serie de declarații persoanelor cu rol de martori în proces, chemați de reclamantă și inculpată. La

⁶⁰ *Ibidem*, f. 3,

⁶¹ BAR, *op.cit.*, f. 169.

⁶² *Ibidem*, f. 6.

⁶³ ANR, *op.cit.*, f. 42.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 11.

data de 7 august 1939, Parchetul a declarat închis dosarul, transmîțându-l apoi Prim-Procurorului pentru concluzii. În data de 17 august 1939, s-a clasat reclamația făcută împotriva Sabinei Cantacuzino, sub motivul că acțiunea publică fusese prescrisă⁶⁵. Ulterior, la 9 octombrie 1939, reclamanta a formulat acțiunea direct către Tribunal, prin intermediul căreia reitera învinuirea, cerînd inclusiv daune civile⁶⁶.

Procesul a continuat. În data de 14 februarie 1940, Sabina Cantacuzino a fost reprezentată de avocații Mircea M. Djuvara și Mihail Antonescu. Reclamanta Alexandrina Lili Fălcoianu a fost asistată de avocatul Vlădescu. Martorii chemați au fost: Pia Alimăneșteanu, M. Trocan, Elefterie Nicolau, Magdalena Moisiu, Maria Nedelcuț, Alexandrina Constantinescu, Eliza Ștefănescu și Marieta Cezianu, lipsind alți martori solicitați⁶⁷.

Avocatul reclamantei a arătat că plîngerea a fost depusă la timp, însă fiind repartizată Cabinetului 5 Instrucție de pe lângă Tribunalul Ilfov, au trecut mai bine de doi ani până la finalizarea documentației, iar Alexandrina Lili Fălcoianu nu putea depune altă plîngere, întrucît nu fusese soluționată plîngerea inițială. Pentru această situație, procurorul a considerat cazul aflat în forță majoră, iar pronunțarea a fost amînată pentru data de 17 februarie 1940⁶⁸.

La audiența Ședinței penale din 8 aprilie 1940, Alexandrina Lili Fălcoianu a fost reprezentată de avocata Teodora Ștefănescu, iar pentru Sabina Cantacuzino, au pledat avocații Mircea M. Djuvara și Mihail Antonescu, cărora li s-a alăturat și Bosnief Paraschivescu. Martorii prezenți au fost: Pia Alimăneșteanu, Vera Alexandru Crăsnaru, Constantin Crăsnaru, Constantin M. Trocan, Elefterie Nicolau, Maria Magdalena Moisiu, dr. Eliza Ștefănescu, Marcela Cezianu, Severa Sihleanu, Mihail Florescu și Eliza Ștefănescu, ceilalți martori lipsind⁶⁹.

Zetta Manu, pe care Sabina Cantacuzino o propusese drept martoră, era totodată verișoara Alexandrinei Cantacuzino. Încercarea Zettei Manu de a recurge la împăcare a eșuat. Sabina Cantacuzino s-a dovedit în continuare

⁶⁵*Ibidem*.

⁶⁶*Ibidem*.

⁶⁷ BAR, *op.cit.*, f. 6.

⁶⁸*Ibidem*, f. 7.

⁶⁹*Ibidem*, f. 10.

hotărâtă să-și mențină afirmațiile expuse în carte, fiind încrezătoare că la proces va câștiga⁷⁰. Această atitudine a fost interpretată de către rivala sa ca o subordonare a justiției, o părtinire în favoarea liberalilor. Drept urmare, Alexandrina Fălcoianu a înaintat numeroase plângeri și cereri către autorități, „de la procuror la Suveran”, în care striga că „justiția trebuie să fie egală pentru toți”, cerând magistraturii să-și facă datoria⁷¹.

Alexandrina Fălcoianu reiterează în notele sale că după ce a depus la Parchet plângerea, în data de 6 iulie 1937, nu a primit niciun răspuns timp de doi ani, după care, pe 16 aprilie 1939 a primit o citație, însă pentru o zi în urmă, în data de 15 aprilie 1939. În aceste condiții a apelat din nou la Parchet, în fața președintelui Aristide, căruia i-a expus situația în mod ironic, declarând că a venit să-și manifeste „admirația” față de instituția magistraturii, în ciuda rugămintelor procurorului, de a nu insulta justiția⁷².

Totuși, reclamanta a avut ocazia să studieze dosarul și astfel a descoperit că erau depuse mai multe scrisori schimbate între membrii familiei Brătianu în vremea ocupației germane din Marele Război și astfel a constatat ce resorturi au determinat-o pe Sabina Brătianu să scrie în carte în maniera respectivă la adresa sa. Se afla la dosar scrisoarea bătrânei Pia Brătianu, din 12 aprilie 1918, către fiii săi aflați la Iași, prin care îi înștiința că „Lili s-a făcut stăpână pe spitalul Sabine”. Comentariul Alexandrinei Fălcoianu a venit imediat, ripostând că nu ar fi fost posibil să se facă stăpână pe un spital al Crucii Roșii⁷³. Alexandrina Fălcoianu a interpretat iarăși afirmațiile din corespondența citată într-un mod propriu, punând totul pe seama „sentimentelor de invidie ale familiei Brătianu doritoare să acapareze și să-și însușească meritele altora”⁷⁴. Reclamanta folosea această perspectivă pentru justificarea în fața acuzației de a fi avut o atitudine germanofilă în timpul ocupației.

În încercarea de a se apăra, reconstituie împrejurările de la începutul războiului, când la 1 septembrie 1916, i s-au încredințat cele două spitale conexe, Azilul Elena Doamna și Școala Normală Elena Doamna. Își amintește că atunci când germanii au intrat în București, „i-au luat spitalul”, aducând

⁷⁰*Ibidem*, f. 8.

⁷¹*Ibidem*.

⁷²*Ibidem*.

⁷³*Ibidem*, f. 9.

⁷⁴*Ibidem*.

bolnavi „de-ai lor”, după care Crucea Roșie i-a încredințat conducerea Spitalului nr. 108 – Azilul de bătrâni, a cărui directoare fusese Sabina Cantacuzino. Afirmă că Sabina Cantacuzino nu ar mai vrut să se ocupe de spital odată ce devenise spital de contagioși, la 9 decembrie 1916⁷⁵. Tonalitatea acuzațiilor este gravă, însă redă faptele într-o ordine inexactă:

„Cât timp am avut contagioși, Doamna Sabina Cantacuzino nu se apropia de noi nici până la colțul străzii, dar după un an s-a sfârșit cu contagioșii și mi-a adus invalizii veniți din lagărele de prizonieri și Doamna Sabina Cantacuzino dorea să reia conducerea spitalului”.

Revenind, face și mențiuni corecte asupra datelor: 30 martie 1917, când Sabina Cantacuzino a fost internată la Mănăstirea Pasărea⁷⁶. Alexandrina Lili Fălcoianu continuă depozițiile în același stil tendențios:

„prin urmare nu din cauza internării a părăsit spitalul ei, ci din cauza fricei. Este cel puțin extraordinar ca această femeie să îndrăznească a mă trata de lașă, când eu mi-am făcut datoria de bună româncă, iar dânsa a fugit de frică”⁷⁷.

Furioasă pe toată lumea, reclamanta nu renunță nici la cheia melodramatică de abordare a procesului, anunțându-l pe la Primul Procuror de hotărârea „energică și genială”, de a se muta în cabinetul său până la judecată, pentru a nu mai veni în fiecare zi acolo pentru informații⁷⁸.

După vacanța judecătorilor a aflat că procesul era prescris. S-a continuat cu înfățișările la Tribunal, care s-au amânat de mai multe ori.

Sabina Cantacuzino s-a prezentat cu patru, apoi șase avocați dintre cei mai renumiți. La una dintre ședințe, avocatul Mircea Djuvara, ministrul Justiției în funcție, nu putuse participa, deoarece îl reprezenta în alt proces pe Max Auschnitt. A fost fixat viitorul termen de judecată pentru data de 5 aprilie 1940.

⁷⁵*Ibidem.*

⁷⁶*Ibidem.*

⁷⁷*Ibidem*, f. 9-10.

⁷⁸*Ibidem*, f. 10.

Reclamanta a continuat să creadă că informațiile publicate în carte de către Sabina Cantacuzino constituiau „minciuni înșirate din invidie și răutate”⁷⁹.

A revăzut cauza discordiei, notând și faptul că decernarea medaliei pe care a primit-o în urma războiului (în timp ce niciuna dintre membrele familiei Brătianu nu o primise), se petrecuse în timpul unei guvernări liberale: „Dacă găsea că eu nu meritam înalta distincție cu decorația, trebuia s-o spuie când fratele ei era președinte de consiliu, iar nu după un sfert de veac și invocând niște martore decedate”⁸⁰.

Alexandrina Lili Fălcoianu a susținut că a fost nedreptățită pe perioada judecății, că inculpata s-a ascuns în spatele unei prescripții și al unui decret-lege de amnistie, apărut cu patru zile înainte de înfățișare⁸¹, pe care unul dintre avocați, Mihai Antonescu l-ar fi emis imediat ce a fost numit ministru⁸². Avocata Dora Ștefănescu și-a apărut la rândul său clienta⁸³.

La 8 aprilie 1940, jurații au decis ca acțiunea penală să fie amnistiată și, în consecință, urmărirea penală să înceteze; în privința acțiunii civile, pentru despăgubirile cerute de reclamantă s-a constatat că fapta fusese prescrisă anterior intentării reclamației directe, rezervând dreptul reclamantei de a-și valorifica pretențiile civile, dar cu obligația să plătească statului cheltuieli de judecată⁸⁴. Sentința era semnată de către Vespasian Nimereanu, Constantin Măinescu, Teodor Nicoreșteanu și ministrul Mihai Antonescu⁸⁵. Reclamanta și-a manifestat nemulțumirea în mod cinic la adresa justiției:

„probabil că din această cauză cutremurul recent a doborât de pe frontispiciul Palatului Justiției statuia lui Themis, zeița dreptății cu cântarul în mână. Găsesc că foarte bine a făcut. Ce mai caută reprezentarea justiției acolo, când tocmai justiția lipsea?”⁸⁶

⁷⁹*Ibidem*, f. 12.

⁸⁰*Ibidem*.

⁸¹*Ibidem*.

⁸²*Ibidem*, f. 13.

⁸³*Ibidem*.

⁸⁴*Ibidem*, f. 14, 49.

⁸⁵*Ibidem*.

⁸⁶*Ibidem*.

A declarat recurs contra deciziei penale din 23 octombrie 1940, nefiind de acord cu rolul moral și educativ pe care autoarea Sabina Cantacuzino îl atribuisese cărții⁸⁷. Alexandrina Lili Fălcoianu își extinde suspiciunile la adresa justiției, atribuie politicianismului nerezolvările, evocând dialoguri impersonale:

„Mi s-a spus: «Domnișoară Fălcoianu, nu veți găsi un judecător care să condamne pe fata lui Ion Brătianu și sora lui Ionel, magistratura este compusă din liberali». Pentru aceste motive am hotărât și eu să-mi apăr onoarea și memoria singură. Am avut legături de prietenie cu Brătienii din copilărie și am fost foarte mâhnită de purtarea lor față de mine»⁸⁸.

Deși după război se răciseră relațiile de familie, păstrase o amintire duioasă bătrânei Pia Brătianu și respect politicianului pașoptist Ion Brătianu, chiar și fiului Ion I.C. Brătianu, însă evenimentul publicistic a răsturnat radical situația. Avea totuși convingerea că lucrurile s-ar fi desfășurat diferit în prezența celui din urmă: „Sigur că dacă trăia Ionel Brătianu el n-ar fi dat voie să apară aceste volume stupide”⁸⁹. Convingerile sale oscilează, pe de o parte blamează conducerea liberală, pe de altă parte recunoaște meritele și autoritatea de netăgăduit a reprezentanților Brătieni. Oricum dezamăgirea fusese resimțită de ambele părți.

Reclamanta și-ar fi dorit ca procesul de calomnie intentat să fi avut „meritul de a clasa definitiv și ca valoare istorică și ca valoare literară și de a arăta mai cu seamă că este mai prejos de tot ca valoare morală”⁹⁰.

În cuprinderea faptelor, la nivel general, admitea teoria că:

„adevărata istorie se scrie după ce patimile și urile personale au dispărut, când faptele oamenilor se pot judeca în măreție sau micimea lor, așezând pe fiecare în adevărata sa lumină și la locul care îl merită. A ridica statui imediat după moartea unui om de stat este o greșeală, pentru că aceste monumente sunt ridicate de amicii politici pe cari se alătură și familia defunctului”⁹¹.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 40-47.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 15.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ ANR, *op.cit.*, f. 23.

⁹¹ *Ibidem*.

Era o trimitere impulsivă și lipsită de viziune politică îndreptată împotriva lui Ion I.C. Brătianu. Pentru a păstra aparența de obiectivitate și-a continuat pledoaria de recunoaștere a meritelor și plasarea politicianilor în istorie, posibilă numai după trecerea a 50 de ani. Astfel, dă exemplul tatălui Sabinei și al lui Ion I.C. Brătianu, creatorul Partidului Liberal, Ion Brătianu, de la a cărui moarte trecuseră 51 de ani, admițând că:

„a lăsat nu numai amintirea unui mare patriot, dar și un partid politic puternic. Ion Brătianu avea un mare farmec personal, era amabil, prietenos și inteligent, era adorat de partizanii săi. Când a murit, s-a ales ca șef al Partidului Liberal Dimitrie Sturdza, până când fiul mai mare al lui Ion Brătianu a fost considerat destul de matur ca să ia conducerea partidului și astfel s-a ajuns ca familia Brătianu să se considere ca a doua dinastie din țară: toți membrii ei își închipuiau că România era moșia lor și de atunci a început politicianismul nenorocit care a făcut atâta rău țării. Am ajuns ca familia Brătianu să-și permită toate nelegiuirile, fiind sigură de impunitate. Procesul de calomnie ce am intentat Sabinei Brătianu Cantacuzino este un caz tipic de puterea ce o are dinastia Brătianu în țara noastră”⁹².

În cartea Sabinei Cantacuzino se afirma că de Crăciun bolnavii nu au mai putut să cânte „Steaua” din cauza faptului că erau beți cu rachiu de contrabandă, „dar Lili nu îndrăznea să fie severă de frica revoltelor”⁹³.

Apoi, la capitolul intitulat „Lili Fălcoianu”, este specificat motivul deziluziei familiei Brătianu – referințele de ordin caraterial: „Pe cât fusese de devotată la început, pe atâta acum, închipuindu-și că germanii vor fi la noi pe veci, lucra cu ei cu toată ardoarea ființei ei”⁹⁴.

În aceeași notă a atitudinii cooperante cu ocupantul, se găseau în carte mențiuni despre purtarea față de infirmii prizonieri din Moldova ce urmau să fie eliberați la schimb cu cei germani:

„Lili îi brufțuluia ca o germană. Auzind vorbele mele, a pus mâinile în șolduri și râzând în hohote, m-a apostrofat în gura mare față de ei, cu vorba

⁹²*Ibidem.*

⁹³*Ibidem*, f. 16.

⁹⁴*Ibidem.*

insultătoare pentru Rege și Regină; i-am răspuns așa de verde, încât a întors spatele și a ieșit pe ușă”.

Continuând, Sabina Cantacuzino a mărturisit că la gară nu i-a putut însoți pe răniți, deoarece nu primise autorizație. A delegat-o pe Zoe Romniceanu, tocmai în ideea de a nu-i lăsa însoțiți doar de Alexandrina Lili Fălcoianu.

Un alt episod pe care i-l impută este predarea unor prizonieri români, ce sperau să se poată ascunde în spital până la plecarea în Moldova, gărzilor germane de către directoarea Alexandrina Lili Fălcoianu, sub motivația că nu putea pune tot spitalul în pericol pentru câțiva prizonieri⁹⁵.

Nu în ultinul rând, este invocată plecarea în Moldova a Alexandrinei Lili Fălcoianu, după pacea de la București. „Lili a obținut de la Marghiloman un automobil; s-a dus direct la Regină. Nu știu ce i-a povestit, dar a revenit decorată cu Crucea Reginei, pe care nici eu, nici Lia n-am avut-o”⁹⁶.

Dintr-o scrisoare a bătrânei Pia Brătianu, din 11/24 februarie 1918, alte acuzații ies la iveală, spuse într-un mod explicit, specific stilului epistolar:

„Sabina este în mare mișcare; nimic nu o oprește, când au fost să plece mutilații, a făcut tot ca să aibă ce le trebuie de drum, și deși nu a știut de plecarea lor, fiindcă bochofila de Lili nu spusese nimic; nu vrea să o vadă acolo ca să o vadă ce face cu nemții ei cu care face chef și este mulțumită că sunt în țara noastră, această străină de neamul nostru, se vede ce poamă este, a revoltat pe toate femeile care sunt bune românce cu purtarea ei și simțămintele rele. Doamna Romniceanu care este și își urmează opera ei de bună româncă cu ajutorul ce dă neîncetat nenorociților din războiu, mi-a spus că trădătoarea de Lili fanariota s-a dus în Moldova ca spioană a lui Marghiloman să lucreze cu toții că sunt acolo ca și ea: Averescu, Argetoianu, Grigore Filipescu etc și această zmintită și-a pus în cap să regenereze această țară cu nemții ei și trădătorii de neam; se spune că domnul Marghiloman i-a dat un vagon cu o locomotivă ca să se ducă la Iași. (...) O să întreb în scrisoarea ce trimit la ai mei

⁹⁵*Ibidem*, f. 17.

⁹⁶*Ibidem*.

la Iași de este adevărat; aceasta ce mișca, ce vorbe vorbește de ai noștri; eu nu vreau să o mai văd pe această trădătoare, să nu mai aud de ea”⁹⁷.

Așadar, acestea sunt faptele care au produs profunda nemulțumire a familiei Brătianu în privința Alexandrinei Lili Fălcoianu, o apropiată a casei înaintea războiului.

În clarificările pe care le aduce în urma informațiilor publicate în carte, Alexandrina Lili Fălcoianu face precizarea că nu se afla în situația de a nu fi avut domiciliu, deoarece avea moșia sa, cu conac și moară la Ciocănești, lângă gara Golești, unde de altfel s-a și retras când a fost închis spitalul⁹⁸. Nu specifică însă dacă în București avea la data respectivă un domiciliu stabil.

Despre faptul că de Sărbători bolnavii „n-ar fi refuzat o țuculiță”, opina: „n-aș crede însă, n-aveau de unde s-o ia”, cât de spre a cânta „Steaua”, încadra ideea ca fiind o „pretenție”, o „inconștiență” provenită din necunoașterea greutăților războiului, a ceea ce însemna grija celor 350 de bolnavi, timp de doi ani, cât a durat războiul⁹⁹.

Pentru episodul conducerii invalizilor la gară justificarea a fost că nu putea să-i împiedice sau influențeze, deoarece doar le pregătise pachete, iar pentru transportul la gară fuseseră pregătite camioane. În apărarea faptelor din acea perioadă, menționează cartea „Zile de lazaret”¹⁰⁰ a unui profesor ce se aflase printre acei bolnavi, ce îi adresează și o scrisoare de mulțumire¹⁰¹. Înșiruirea contraargumentelor continuă cu același limbaj furios: „cea mai diabolică născocire a acestei vipere este aceea în care mă face trădătoare de neam”¹⁰². Aici explicațiile sunt de ordin organizatoric, referitor la administrarea și conducerea spitalului. Conform unei adrese a Crucii Roșii, în primul spital fuseseră îngrijiți 2230 de răniți, iar în Spitalul 108, Azilul de bătrâni, 922, din

⁹⁷*Ibidem*, f. 17-18.

⁹⁸*Ibidem*, f. 18.

⁹⁹*Ibidem*.

¹⁰⁰ Gheorghe Banea, *Zile de lazaret: jurnal de captivitate și spital*, București, Editura Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938, 315 p. Pentru această lucrare, Academia Română i-a acordat lui Banea, la 12 ianuarie 1940, Premiul „I. Heliade Rădulescu”. (*Analele Academiei Române ...*, Academia Română, 1941, p. 51-52).

¹⁰¹ ANR, *op.cit.*, f. 19

¹⁰²*Ibidem*, f. 19.

care 36 au murit. Pentru cei 886 bolnavi, în timpul ocupației germane, procedura era de a fi aduși de ambulanțele germane. Bolile erau diferite: febră tifoidă, exantematică, recurentă, tuberculoză, râie etc, iar după naționalitate soldații erau: români, ruși, italieni, algerieni, francezi etc. După ce bolnavii se vindecau, veneau santinelele germane să-i preia pentru lagăr și de acolo erau trimiși la diferite munci. Alexandrina Lili Fălcoianu notează că adesea, pentru că menținea prea mult timp bolnavii în convalescență, de milă să nu fie trimiși în lagăr, venea câte o inspecție medicală germană inopinată care făcea după registru vizita medicală, indicându-i pe cei care, fiind găsiți vindecați, „trebuiau evacuați deîndată la lagăr”¹⁰³. Povestește o întâmplare cu 24 de bolnavi considerați vindecați de către medicul neamț și însemnați pentru lagăr și care atunci când santinela a venit să-i ridice, s-au ascuns în pod și prin pivniți, iar ea, Alexandrina Lili Fălcoianu, a avut curajul de a-i declara evadați, deși îi știa ascunși în spital. În consecință, s-a desfășurat un proces în care tot personalul spitalului a fost interogat. La Comandatura germană a fost citat și Alexandru Marghiloman, în calitate de președinte al Crucii Roșii, precum și Ana Săvescu și Gheorghe Știrbei. Evaluând gravitatea cazului, Alexandru Marghiloman i-a atras atenția: „ia seama, domnișoara Fălcoianu, că-ți joci capul, nemții nu glumesc”¹⁰⁴. Mai adăugă că povestea celor 10 evadați din lagărul de pe Șoseaua Ștefan cel Mare fusese inventată de Sabina Cantacuzino pentru a-i dezonora memoria, mirându-se că totuși găsisese persoane care să o creadă¹⁰⁵:

„Vă închipuiți 10 oameni fugiți din lagărul de la Saints Frères care era în localul din Șoseaua Ștefan cel Mare, unde este astăzi Cartea Românească, 10 oameni, zic, luând în șir Șoseaua Ștefan cel Mare, Bonaparte, Piața Victoriei, Șoseaua Filantropiei, Aleea Elisabeta și intrând într-un spital păzit militarăște, fără ca nemții să pună mâna pe ei, când zi și noapte nimeni nu putea circula fără să arate faimosul ausweis”.

Consideră că era imposibil, mai ales că în fața ferestrei cancelariei se găsea în permanență santinela germană. Mai atrăgea atenția și că la acea vreme, Șoseaua

¹⁰³*Ibidem.*

¹⁰⁴*Ibidem*, f. 20.

¹⁰⁵*Ibidem.*

Ștefan cel Mare se afla la marginea Bucureștilor, „cu câmpia nesfârșită în față și pe unde fugeau cei care reușeau să evadeze din lagăr”¹⁰⁶.

Mai spune că Sabina Cantacuzino a dat anunț la ziarul „Universul” pentru a găsi martori de ocazie pentru această întâmplare¹⁰⁷. Amintește că atunci când procurorul a solicitat declarații, Sabina Cantacuzino și-a menținut afirmațiile, însă a motivat că nu poate aduce martori, deoarece au murit. Le-a numit totuși pe: Miza Alimăneșteanu, Zoe Romniceanu și Maria Brezeanu¹⁰⁸. Alexandrina Lili Fălcoianu critică alegerea martorelor.

Spre exasperarea reclamantei, Sabina Cantacuzino și-a menținut afirmațiile pe durata procesului, convinsă fiind că „nu este decât realitatea faptelor”, așa cum le-a „trăit și constatat în timpul războiului sub ocupația armatelor germane”. În declarația depusă la Parchetul Ilfov, în 7 aprilie 1938, menționa că martorele care ar fi putut să confirme, Sarmiza Alimăneșteanu, Zoe Romniceanu și Zoe Brezeanu, nu mai trăiau. Mai precizează, de asemenea, că nu a avut intenția de a calomnia, ci de a relata pur și simplu adevărul¹⁰⁹. În altă declarație, de la 20 mai 1939, completează ideea, recunoaște ca fiind opera sa cartea *Din viața familiei Brătianu. Războiul 1914 - 1919* și își dorește să rămână drept un „document istoric”¹¹⁰. Pentru a demonstra veridicitatea demersului a depus la dosarul procesului, în copie, scrisorile familiei din perioada la care se făcea referire¹¹¹.

Într-o scrisoare din 29 martie 1918, adresată Mariei Pillat de sora Sabinei Cantacuzino, Tați Niculescu Dorobanțu, aceasta, nedumerită de faptul că izbutise să ajungă până la Iași, îi povestea scena când Alexandrina Lili Fălcoianu era „speriată de urcușurile și coborâșurile din Iași”, referindu-se la politică. În discuții Tați Niculescu Dorobanțu i-a „explicat” Alexandrinei Lili Fălcoianu că „patriotismul adevărat este acum în unirea tuturor românilor în contra inamicului german”¹¹².

¹⁰⁶*Ibidem.*

¹⁰⁷*Ibidem.*

¹⁰⁸*Ibidem*, f. 21.

¹⁰⁹*Ibidem*, f. 31.

¹¹⁰*Ibidem.*

¹¹¹*Ibidem.*

¹¹²*Ibidem*, f. 46.

Mai înainte, în 23 martie 1918, și Dinu Brătianu fusese surprins să o întâlnească pe Alexandrina Lili Fălcoianu la Iași și să-i observe „tonul foarte violent” în dialogul lapidar. În scrisoarea către sora sa Sabina Cantacuzino, Dinu Brătianu îi relatează scena când, ieșind din casa lui Ionel – Ion I.C. Brătianu, împreună cu Vintilă Brătianu și Ion G. Duca, trecea pe la poartă Alexandrina Lili Fălcoianu, care, deși se afla de patru zile în oraș, nu dăduse semn de viață, simulând în momentul întâlnirii că o caută pe Eliza Brătianu, ce nu era acasă. Atunci l-a întrebat pe Dinu Brătianu despre Banca Muscelului, de unde voia să-și ridice banii depuși. Replicile dintre cei doi redau răceala ce se instalase între familia Brătianu și Alexandrina Lili Fălcoianu:

„Când i-am spus la Moscova, ne-a dat dracului. Am sfătuit-o să se adreseze lui Mackensen, care îi va da banii pe care-i cere. Acest lucru i-a închis gura și a plecat. A dejunat la Palat, unde Regina nu bănuiește pe cine a primit. Am întrebat-o pentru ce a venit la Iași și nu mi-a răspuns. Dacă știți voi, comunicați-ne”¹¹³.

Față de purtarea Alexandrinei Lili Fălcoianu, bătrâna Pia Brătianu fusese vehementă. În 10/23 august 1917, îi scria fiicei sale Sabina, aflată la Mănăstirea Pasărea, povestindu-i dezamăgită:

„ieri în discuția ce se aprinsese cu Lili, Măriuța nu mai vorbea, nu au zis o vorbă pe când ea sfășia Țara Românească (nu Guvernul) și ridica la cer pe nemți; eu am fugit afară spunându-i că de nu încetează această discuție plec. Pia se lupta cu ea, dar de prisos. Măriuța a tăcut fiindcă sunt sigură că avea simțământul că această boșofilă se duce întins să ne denunțe nemților (...)”¹¹⁴;

Toate aceste întâmplări au determinat-o pe bătrână să dorească încheierea relațiilor¹¹⁵. În scrisorile din perioada ocupației, Pia Brătianu amintește de nemulțumirile altor colaboratoare de la spital în legătură cu purtarea Alexandrinei Lili Fălcoianu, precum: doamnele Ganea, Brădieceanu¹¹⁶. După

¹¹³*Ibidem*, f. 48.

¹¹⁴*Ibidem*, f. 52.

¹¹⁵*Ibidem*.

¹¹⁶*Ibidem*, f. 53, scrisoarea din 2/15 noiembrie 1917.

care, ea s-a dus la Crucea Roșie, să reclame lui Alexandru Marghiloman „revoluția” din spital¹¹⁷. În egală măsură, deși o considera o „germanofilă”, bătrâna Brătianu, cu înțelepciunea vârstei, încerca să înțeleagă cauzele acestei schimbări de comportament – Alexandrina Lili Fălcoianu era o femeie singură, speriată, cu doi copii adoptivi în grijă:

„Este poate și exasperată de tot ce a pierdut, fiindcă nu mai are nimic; i-au luat tot, dar pretinde că românii sunt hoții, că ei au luat lucrurile date însă de nemți, i-au spus fiindcă românii nu ar fi îndrăznit să-i jefuiască casa astfel”¹¹⁸.

Însă, în primăvara anului 1918, s-a hotărât să rupă legăturile, deși cele două familii se cunoșteau mai de mult: „... am fost silită să o dau afară de la mine”. Mai mult decât atât, situația s-a repetat și în alte case, după cum se plânseseră doamnelor Fanny Derussi, Elisabeta Golescu, Elisabeta (Zetta) Manu¹¹⁹.

În timpul procesului, în anul 1939, Alexandrina Lili Fălcoianu a copiat respectivele scrisori și le-a trimis doamnelor Elisabeta Golescu, Elisabeta (Zetta) Manu pentru a-și spune părerea referitoare la justetea faptelor descrise. În scrisoarea către Elisabeta Manu afirmă că în perioada ocupației fusese în vizită la familia Brătianu doar o dată, incriminând că faptele erau rezultatul „ramolimentului” bătrânei și abuzului fiicei: „La vârsta bătrânei, să fi scris așa basme este de scuzat, dar fata ei să le dea în public constituie o lipsă de respect față de mama ei absolut revoltătoare”. Mai adăuga „Nu uita că tu m-ai trimis la Iași să spun Reginei ce se petrece la București și mi-ai ținut locul la spital”¹²⁰.

În răspunsul lor, martorii se vor fi dovedit destul de rezervați în comentarea faptelor, nu au criticat familia Brătianu, chiar dacă au făcut unele concesii reclamantei. Elisabeta Manu consemna în scrisoarea de răspuns:

¹¹⁷*Ibidem*.

¹¹⁸*Ibidem*, f. 54, scrisoare Pia Brătianu către Sabina și Lia Brătianu la Pasărea, 16/29 septembrie 1917.

¹¹⁹*Ibidem*, f. 56, scrisoare Pia Brătianu către copiii săi la Iași, 30 martie/2 aprilie 1918.

¹²⁰*Ibidem*, f. 57, București, 20 septembrie 1939.

„Am citit scrisorile doamnei Pia Brătianu depuse la dosarul său, constatând cu mirare și părere de rău că doamna Brătianu a fost indusă în eroare de informatorii săi.

Recunosc că am fost de părere să plec la Iași să spui Reginei ce se petrece la București, rugând pe domnul Brăileanu să-ți scoată bilet de tren împreună cu ausweisul respectiv. Călătoria ta la Iași cu automobilul lui Marghiloman intră deci în domeniul fanteziei”¹²¹.

Continuă scrisoarea către Lili Fălcoianu, spunând că tocmai de curând, soția administratorului lor de la țară o lăudase pentru acțiunile de ajutorare a familiilor țăranilor din Ciocănești și împrejurimi, imediat după război, prin organizarea de cantine, „unde copiii veneau să mănânce la amiazi”, fiind scăpați de „chinul foamei și al gerului”, de asemenea, pentru hainele și „doctoriile” împărțite. Anticipând faptul că ar fi vrut să o cheme martoră în proces, Elisabeta Manu i-a oferit alternativa declarației luate acelei cunoștințe, Ioana Săcăluș, de la Moșia Scrioaștea, Roșiori de Vede, județul Teleorman. Insista în final: „Pe mine, însă pe mine te rog foarte mult să nu mă chemi și te îmbrățișez. Cu drag, Zetta”¹²².

Gheorge Banea, autorul cărții *Zile de lazar*, îi scrie Alexandrinei Fălcoianu, care între timp devenise și ea autoarea cărții *Din zile grele*, regăsind-o „spirituală, glumeață, generoasă, adevărată mamă a răniților”. Referindu-se la autorul primei cărți, Sabina Cantacuzino era de părere că fusese „victima unei grave erori”. Mărturisește că în cartea lui o numise doar „A.F” sau „Mișoara”, cum o strigau copiii. O asigura că toți cei care o văzuseră la muncă o considerau „fără contestare un model de româncă harnică și cu dragoste de neam”¹²³.

În indignarea sa, Alexandrina Lili Fălcoianu a încercat diverse metode de captare a atenției și bunăvoinței instituțiilor. A scris scrisori Suveranului și ministrului Justiției. Afirmă că la un moment dat se întorseseră la dosar, după care au dispărut. Drept urmare, va concepe la 17 februarie 1939 o scrisoare „în notă veselă” adresată procurorului general, prin care ironiza din nou magistratura¹²⁴.

¹²¹*Ibidem*, f. 57-58, Ghețorani, 7 octombrie 1939.

¹²²*Ibidem*, f. 58.

¹²³*Ibidem*, f. 58-59.

¹²⁴*Ibidem*, f. 33.

Clasificând scrierea Sabinei Cantacuzino în categoria „pamflet”, a acuzat vânzarea în mai multe ediții a cărții, prin intermediul Clubului liberal, iar în vara anului 1940, împărțirea a sute de volume „murdare” trupelor române de la granițe. Nemulțumită de mersul acțiunilor judecătorești, de faptul că nu a fost retrasă cartea din comerț¹²⁵, sublinia că nu mai avea la îndemână altă formă de apărare a memoriei sale decât apelul la bunul simț al poporului, „singur să judece și să înfiereze în conștiința sa pe calomniatoare”¹²⁶.

În dosarul procesului Sabinei Cantacuzino se află o Notă pronunțată la data de 18 octombrie 1942, la mai bine de 5 ani de la începerea litigiului¹²⁷. Ceea ce aduce nou acest document se referă la clarificări și delimitări ale încadrărilor faptelor. Plângerea directă pe care Alexandrina Lili Fălcoianu o făcuse la Tribunal trimitea în mod expres la ideea de „calomnie în viața privată”, în realitate însă nu erau invocate fapte referitoare la viața privată:

„Dar pretutindeni unde aceste pasajii pot constitui vreo învinuire, ele se referă la aspectul național al activității d-rei Fălcoianu în timpul ocupației din 1916-18. Este vorba prin urmare, în mod neîndoios, de viața publică a d-rei Fălcoianu”¹²⁸.

În subsidiar, pentru susținerea veridicității faptelor a fost cerută proba cu martori¹²⁹. În ședința de la Curtea de Apel, din 4 noiembrie 1942, a repus cauza pe rol, fixând termenul de citare și ascultarea martorilor, pe 20 noiembrie 1942. Erau numiți, „în dovedirea bunei credințe a inculpatei”, următorii: Constantin Brătianu, Pia Alimăneșteanu, Vera Crăsnaru, Elefterie Nicolau, Marcela Cesianu, Constantin Trocan, Sora Maria Nedelțu, Maica Magdalena Moisoiu de la Mănăstirea Țigănești și Alexandrina Constantinescu de la Azilul de binefacere Regina Elisabeta¹³⁰.

În contraprobă și Alexandrina Lili Fălcoianu a cerut la 10 decembrie 1942 martorii ei: Alexandrina Gr. Cantacuzino, Severa Sihleanu, Gheorghe Banea, Elisabeta Manu, Mihaiu Florescu, Sora Lucreția de la Azilul de bătrâni,

¹²⁵*Ibidem*, f. 26.

¹²⁶*Ibidem*, f. 25.

¹²⁷ BAR, *op.cit.*, f.123.

¹²⁸*Ibidem*.

¹²⁹*Ibidem*, f.125.

¹³⁰*Ibidem*, f.128.

Ștefania Derusi, prof.dr. M. Lupu, Eliza Brătianu, Elena Golescu, Eliza Ștefănescu, C. Fântâneau¹³¹.

În data de 2 martie 1943, la Curtea de Apel București, Secția a IX-a, a început Interogatoriul, cu audierea Sabinei Cantacuzino¹³². Procedura cuprinde un set de 40 de întrebări din partea reclamantei către reclamată. S-au consemnat apoi procese-verbale cu declarații ale martorilor: Alexandrina Cantacuzino, Lucreția Manu, Severa Sihleanu, Constantin Trocan, Vera Al. Crăsnaru, Maria Nedelcuț, Constantin Brătianu, Marcella A. Cesianu.

Cauza a fost reluată, iar dezbaterile din 5 iunie 1943 au clarificat nuanța incriminatoare la adresa apelantei Lili Fălcoianu, respectiv atitudinea germanofilă, bazată pe „deosebirea de concepție” a celor două personaje:

„D-ra Lilly Fălcoianu, ca directoare a Spitalului 108, nu a avut demnitatea națională față de învingătorul din timpul ocupației de la 1916-1918, așa cum această demnitate era înțeleasă cu severitate de D-na Sabina Cantacuzino, ca urmare a educației primite de la tatăl său, Ion Brătianu, și a atmosferei în care a crescut”¹³³.

Alexandrina Lili Fălcoianu numea „propagandă liberală” încercarea de susținere a moralului populației de către membrii familiei Brătianu rămași la București. În acest mod, afirmațiile sale au efect invers, recunoaște că relatările din carte ale Sabinei Cantacuzino, referitoare la atitudinea obedientă a Alexandrinei Lili Fălcoianu în relația cu ofițerii germani, erau adevărate. Se mai subliniază în depoziție că sentimentele sale germanofile „s-au păstrat totdeauna”, dovedite prin admirația față de Garda de Fier (*Din zile grele*, p. 90), „legături așa de intime încât chiar în acest proces nu a găsit alt avocat decât pe Dl. Radu Budișteanu, până la arestarea acestuia”¹³⁴.

Tot în acest document se prezintă și problema „temperamentului nereținut și personal” al Alexandrinei Lili Fălcoianu, argumentul fiind preluat din propria sa carte¹³⁵, de la pagina 13, unde relatează cum l-a indispus inclusiv

¹³¹ *Ibidem*, f. 136-139.

¹³² *Ibidem*, f. 144-149.

¹³³ *Ibidem*, f. 258.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 259; Radu Budișteanu (1902-1940), avocat, scriitor, politician legionar.

¹³⁵ *Ibidem*.

pe „înțeleptul și măsuratul Rege Carol I”. Manifestările Alexandrinei Lili Fălcoianu, precum „indignarea”, „furia”, caracterul „sucit”, după cum observase însuși Regele, îi aduseseră îndepărtarea de la Palat, încă din 1903, fapt nereparat întru totul până la moartea suveranilor¹³⁶. În aceeași carte-răspuns atribuie „nedemne” și „foarte puțin distinse calificative”¹³⁷ la adresa Sabinei Cantacuzino în capitolul pe care i-l dedică¹³⁸. Cum era de așteptat, apărătorii Sabinei Cantacuzino au considerat „insinuările murdare” și inexacte „fără nicio utilitate pentru cauză”, dar mai ales elocvente în privința temperamentului, seriozității și echilibrului Drei. Fălcoianu¹³⁹. Ca argument al apărării, se preia din interogatoriu răspunsul la întrebarea referitoare la ura dezlănțuită contra Alexandrinei Lili Fălcoianu. Sabina Cantacuzino a răspuns că din cauza faptelor relatate nu o urăște, dar a uitat-o¹⁴⁰. În legătură cu veridicitatea faptelor și buna credință a autoarei Sabina Cantacuzino, se lămurește chestiunea lipsei locuinței reclamantei, din perioada ocupației, prin chiar relatările sale și ale martorilor; de asemenea și momentul preluării conducerii spitalului, cu numirea oficială de către Crucea Roșie, respectiv conducătorul Alexandru Marghiloman, la propunerea Sabinei Cantacuzino și cu prezența la instalare a celorlalte doamne din conducerea spitalului¹⁴¹.

Pe lângă scrisorile familiei Brătianu, în sprijinul veridicității faptelor expuse în cartea *Din viața familiei Ion C. Brătianu*, au venit și declarațiile martorilor: Constantin Brătianu, Pia Alimăneșteanu, Marcela Cesianu, Constantin Trocan, Vera Crăsnaru, Elefterie Nicolau¹⁴².

Alte fapte ce nu-i făceau cinste Alexandrinei Lili Fălcoianu erau injuriile la adresa armatei române și a ofițerilor, contrastând cu laudele aduse nemților; față de infirmii din spital avea „vorbe insultătoare”, precum și față de Rege și Regină. Martorul Constantin Trocan, aflat în relații de afaceri cu familia Brătianu, a declarat la 2 martie 1943 că personal a auzit-o pe Alexandrina Lili

¹³⁶ Alexandrina Lili Fălcoianu, *op.cit.*, p. 11-16.

¹³⁷ BAR, *op.cit.*, f. 259.

¹³⁸ Alexandrina Lili Fălcoianu, *op.cit.*, p. 101-106.

¹³⁹ BAR, *op.cit.*, f. 259.

¹⁴⁰ *Ibidem.*

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 260.

¹⁴² *Ibidem*, f. 262.

Fălcoianu afirmând că Regele și Regina nu se vor mai întoarce¹⁴³. Aceste purtări deplasate o determinaseră pe bătrâna Pia Brătianu să rupă relațiile în primăvara anului 1917, „dând ordin servitorilor să spună că nu e acasă”¹⁴⁴. Tot martorul Constantin Trocan mărturisește despre concepțiile din vremea războiului, expuse de către reclamantă: „D-ra Fălcoianu a mai spus că e o fericire de țara ocupată de nemți, căci mai târziu țara va avea oameni de conducere”¹⁴⁵. Vera Al. Crăsnaru, la rândul său, declară: „Am auzit pe D-ra. Fălcoianu spunând că Regele nu a fost la înălțime, că nu va mai domni și că rău a făcut că a intrat în război contra nemților”¹⁴⁶. Cât despre afirmația că apărarea se bazează pe relatările unei martore decedate, Zoe Romniceanu, se aduc precizări referitoare la înalta ținută morală a respectivei doamne. Iar în drept, depozițiile martorilor decedați, reconstituite prin martori care le-au auzit, alcătuiau în mod curent probe penale, care puteau duce chiar la condamnări penale¹⁴⁷.

Alt episod considerat dubios în carte, cel al ajungerii la Iași a Alexandrinei Lili Fălcoianu, într-o perioadă când permisul de la germani era dificil de obținut, trimite la faptul că existau legături fie directe, fie prin Alexandru Marghiloman cu trupele de ocupație, iar martorii, precum Constantin Brătianu, au vorbit despre scenă¹⁴⁸.

În ședința din 14 mai 1943, Alexandrina Cantacuzino depune și ea o mărturie pe cât se poate de favorabilă prietenei sale, cu care împărtășea aceleași idealuri feministe, cu care colabora în asociația „Casa Femeii”. Referitor la speță, admitea faptul că amica sa putuse greși, însă nu a știut că a fost vreodată „trădătoare de neam”. Precizează că înainte de război, Regina o adusese de la Golești pentru a fi pusă „în capul unor instituții a surorilor de caritate «Regina Elena»” De asemenea, mai spune că la vremea respectivă Alexandrina Lili Fălcoianu nu avea casă în București, însă putea locui la prieteni, chiar la ea¹⁴⁹.

La 14 mai 1943 i se solicită o declarație și Piei Alimănișteanu, sora Sabinei Cantacuzino, ce își amintește că a fost nevoită să rupă relația de

¹⁴³ *Ibidem*, f. 171, 263.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 172.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 174-175.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 177, 264.

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 243-244.

prietenie cu Alexandrina Lili Fălcoianu din cauza atitudinii pe care a avut-o în vremea ocupației. Criticile la adresa Regelui și Reginei, discreditarea armatei române a vechii amice, reluate de către Pia Alimăneștianu, au formă deosebit de gravă, de neredat, pe alocuri. În fapt, ascundeau o propagandă politică ostilă: „Regele și Regina nu se vor mai întoarce în Țară, din cauză că n-o să-i mai primească Țara și că ocupația nemțească va rămâne întotdeauna”. Era natural ca în urma unor astfel de concepții, bătrâna Pia Brătianu să-i închidă ușa casei¹⁵⁰.

Chestiunea etică firească pusă pe hârtie în instanța de judecată a fost următoarea: Cum putea să pretindă Alexandrina Lili Fălcoianu că a fost calomniată, când în cartea sa, pagini în șir nu face decât să calomnieze, apărarea numărând cel puțin 19 astfel de situații? Astfel „memoriul injurios și calomnios” nu-i mai dădea dreptul să persevereze în acțiunea de daune¹⁵¹.

Pentru toate acestea s-a cerut respingerea acțiunii de daune ca nelegală, considerându-se că în privința celor morale, Alexandrina Lili Fălcoianu și-a luat revanșa „singură și cu prisosință”, prin enunțarea nenumăratelor injurii și fapte nedovedite la adresa familiilor Brătianu și Cantacuzino¹⁵².

La 15 iunie 1943 s-a repus pe rol judecarea apelului declarat de Alexandrina Lili Fălcoianu contra sentinței penale nr. 11177, din 8 aprilie 1940, pronunțată de Tribunalul Ilfov, secția a IV-a, apel venit prin casarea deciziei penale 1674/1940 a Curții de Apel București, secția a IV-a. Avocata Teodora Ștefănescu a asistat-o pe reclamantă, iar pe reclamată avocații Mircea Djuvara și Bosnief Paraschivescu. Curtea a cerut timp pentru verificarea actelor din dosar până pe 23 iunie 1943, apoi a amânat pronunțarea pentru 30 iunie 1943¹⁵³.

Sentința a fost reformulată, la 30 iunie 1943, în termeni nefavorabili Sabinei Cantacuzino. S-a precizat referitor la învinuirea ca Alexandrina Lili Fălcoianu să nu fi avut demnitate națională față de învingătorul din timpul ocupației din 1916/1918 constituie o atingere a onoarei, care urma să fie reparată, fixându-se un quantum al daunelor, la suma de 200.000 lei pentru prejudiciul moral, plus 30.000 lei cheltuieli de judecată și onorariu avocat și suma de 1.000 de lei cheltuieli penale. Faptul penal a fost amnistiat.

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 249-250.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 266.

¹⁵² *Ibidem*, f. 268.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 294.

Sabina Cantacuzino avea posibilitatea de a declara recurs în termen de 10 zile de la pronunțarea sentinței¹⁵⁴, fapt îndeplinit. Motivele formulate de apărare s-au referit la: „eroarea grosieră de fapt”, deoarece fusese condamnată în baza unei legi care era abrogată, modificarea legislativă intervenind în data de 25 iunie 1943. Se făcea referire la faptul că reclamata se găsea în cazul stingerii acțiunii publice, iar nu în cazul achitării. Modificarea legii, intervenită în intervalul dintre închiderea dezbaterilor și pronunțarea hotărârii era importantă, creându-i reclamatei o situație favorabilă, încât excludea posibilitatea condamnării la daune civile. Pe de altă parte, curtea, deși constatase că scrierea cărții de către Sabina Cantacuzino fusese făcută cu bună credință, astfel elementele calomniei nefiind întrunite, a fost obligată totuși la achitarea de daune, pentru că fapta fusese săvârșită și se constituia în culpă civilă. Conform noii legi, nu mai era suficientă simpla constatare a cauzei generatoare de prejudiciu. Alt punct al motivației îl reprezenta condamnarea unui fapt pentru care instanța nu fusese investită. În ședința din 27 octombrie 1942 se arătase că incriminarea privitoare la viața publică a intimatei, de fapt, priveau viața publică. Daunele fuseseră cerute pentru chestiuni ce priveau viața publică, dar apărarea a arătat că nu se putea judeca cineva pentru alt temei juridic decât cel indicat în acțiunea directă, care constituia actul de sesizare a instanței. Procedura făcea ca decizia să fie casabilă, ceea ce se și cerea de către apărare. Cerea să fie judecată și în lipsă; de asemenea, mai solicita plata cheltuielilor de judecată și onorariul avocatului¹⁵⁵.

La rândul său, Alexandrina Lili Fălcoianu și mandatară sa, avocata Teodora Ștefănescu, au depus motivele lor în recursul cu termenul de judecată 21 ianuarie 1944. Se relua istoricul faptelor; nemulțuirea că prin decizia penală din 30 iunie 1943, apelul i-a fost admis parțial, cu condamnarea la despăgubiri, fără cererea de retragere din comerț a cărții *Din viața familiei I. C. Brătianu* și fără obligația de a-i plăti tipărirea a 2.000 de exemplare din broșura replică, *Din zile grele*, publicată tot în anul 1937, de către Alexandrina Lili Fălcoianu. Considera că în acest mod denigrarea sa și influențarea opiniei publice nu

¹⁵⁴ *Ibidem*, f. 302.

¹⁵⁵ *Ibidem*, f. 303-308.

fuseseră oprite, situație considerată drept o „infracțiune continuă”¹⁵⁶, care îi ataca onoarea:

„Numai înlăturarea din comerț a acestui volum ar putea să fie o piedică la difuzarea mai departe a calomniilor debitate și sancționate de Justiție. Fără această înlăturare din comerț a lucrării calomnioase, hotărârea Curții de Apel nu-mi aduce reparația la care am dreptul conform legii”¹⁵⁷.

Note rezumative ale concluziilor recurenței Sabina Cantacuzino în proces cu Domnișoara Alexandrina Lili Fălcoianu. Dosarul Înaltei Curți de Casație Sec. II, nr. 4324/1943, Ședința de la 21 ianuarie 1944, semnat de către Sabina Cantacuzino, pentru susținerea recursului său și respingerea recursului adversarei, este ultimul document păstrat în dosarul referitor la acest proces, cel la care s-a făcut referire mai înainte și care menține tensiunea argumentelor fiecărei părți¹⁵⁸, dar îndrăznind să descifrăm nuanțele, putem specula că rezoluția ar fi putut fi favorabilă Sabine Brătianu Cantacuzino.

Percepțiile contemporanilor despre proces

Poate că Radu D. Rosetti a caracterizat cel mai bine evenimentul ce se desfășura în societatea interbelică bucureșteană, prin procesul celor două reprezentante ale elitei: „polemică în lumea mare”¹⁵⁹. Cu o fină ironie, dar cu o analiză atentă, distinge pragmatic câștigul acestui episod de luptă pe scena „tribunalelor corecționale” – faptul că astfel beneficiem de mai multe mărturii din timpul războiului:

„Dar nu polemica între cucoane interesează, ci darul indirect făcut literaturii noastre de doamna Cantacuzino, care prin destăinuirile sale a făcut pe domnișoara Fălcoianu, una din cele mai culte și mai inteligente femei din societatea bucureșteană, să riposteze, să scrie astfel o carte care nici ea nu

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 310-312.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 311.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 313-319.

¹⁵⁹ ANR, *op.cit.*, f. 60.

poate fi trecută cu vederea, fiindcă nu e numai un răspuns, ci o contribuție de seamă la efemeridele războaielor din 1913 – 1916-1918”¹⁶⁰.

Dacă citatele pe care le alege din cartea Alexandrinei Fălcoianu nu fac decât să îngroașe tușa ironiei, încheie luarea de poziție pe un ton conciliant:

„Citintu-i cartea D-rei. Fălcoianu și cântărindu-i toată activitatea vădită cu documente și cu cele două decorații ce i-au fost atârinate drept recunoștință chiar sub guvernul liberal, nu se poate să nu te convingi că e o româncă bună și că și-a făcut datoria cu prisosință. Ceea ce, sunt sigur, va recunoaște în cele din urmă și acuzatoarea care a fost indusă în eroare”¹⁶¹.

etică și memorie

Un comentariu referitor la cartea Sabinei Cantacuzino, semnat C. Fântâneru, cuprinde subtil pericolele vremurilor și vulnerabilitățile omenești:

„Cartea arată ceea ce nu se poate uita. Oamenii au fost nevrednici atunci, cei mai mulți dintre ei, căci foarte puțini și-au adaptat inteligența la nevoile vremii sau și-au mărit puterile sufletești, spre a ieși din egoismul lor și a-și lega persoana de soarta țării”¹⁶².

Delia BĂLĂICAN
Biblioteca Academiei Române

¹⁶⁰*Ibidem*, f. 61.

¹⁶¹*Ibidem*, f. 62.

¹⁶²*Ibidem*.